

ԱՆԱԾԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

Դ Տ ԱՐԻ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1:Օ2

ԹԻՒ 10-11

ԴԵՄՔԵՐ

ԷՍԻԼ ՁՈԼԱ

Ապուշ արկած մը, — չմաքրուած ծինելոյցի մը վայրագ մէկ քմահաճոյքը — անհետացուց ֆրանսական գրականութեան ամենէն հզօր դէմքերէն մէկը՝ Զոլան։

Տիեզերական ցաւը զոր յարոյց այդ անհայրենի ու անգութ անհետացումը, ցոյց տուաւ թէ մտաւորական ի՛նչ խոշոր ուժ մըն էր զոր ոչ միայն Ծրանաս, այլ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, կը կորսնցնէր «Ժիւրիանայի» հեղինակին մահուամբը։ Այդ ցաւը կրկնակի սուր եղաւ՝ անոր համար որ Զոլա կը դադրէր ապրելէ այնպիսի ատեն մը երբ իր տաղանդն ու իր նկարագրին, իրենց լիալիր հասունութեանը բարձրացած, արդէն կառուցուած հսկայ շէնքին վրայ զեռ շատ յարկեր կանգնելու յոյսը կը ներշնչէին։

Ծնարկած է որ գործը զոր Զոլա կը թողու, ամենէն մեծապահպուած եւ ամենէն ամբողջական գործերէն մէկն է, եւ պիտի բաւէր քանի մը դրագէտ անմասնելու։ Բայց «Ժիւրիանայի» հեղինակն այն մտքերէն էր որոնց համար ներշնչման սպառումը կեանքի սպառումին հետ միայն հոգեւայ, — եւ թէպէտ ինքն իսկ մահուանէն քիչ օր առաջ ըսած էր իր մտերիմներէն մէկուն թէ «Զորս Աւետարաններուն» վերջինը՝ «Արդարութիւնը» գրելէ յետոյ, այլ եւս խոշոր գործեր չպիտի ձեռնարկէր, աւելի քան հաւանական է ըր այդ քառասկաբին աւարտումէն։

յետոյ՝ կեանքի ուրիշ պատկերներ, ընկերական ուրիշ հարցեր պիտի գային մեծ վիպահանին միտքը բեղմնաւորել, ու ստեղծագործութեանց նոր շարքերու ծնունդ տալ, ինչ որ մասնաւորապէս ցաւալի է, այն է որ Զոլա կ'անհետանայ զեռ մեղի շտուած գոնէ իր չորս Աւետարաններուն վերջինը՝ «Արդարութիւնը», որուն մէջ Տրեյֆիւսեան մեծ պայքարին դեմ ցաղնիւրպէս թիւնը պիտի խտացնէր անշուշտ եւ արդի ապրիտ ընկերութեան փլատուկներուն վրայ ապագայ երազում ընկերութեան իր ազնիւ յղացումը պիտի նկարէր։

Իր վերջին գիրքը՝ իր կտակը՝ կը մնայ «Ծնարարութիւնը», եւ ատի մեծապէս սրտաշարժ է, որովհետեւ այդ բառը — Ծնարարութիւն — Զոլայի կեանքին ու գործին գերագոյն նշանաբանը եղած է։ Եւ ո՞վ գիտէ, — որքան ալ մենք՝ հակառակ ամէն բանի՝ Արդարութեան վերջնական յաղթանակին վրայ յամառ հաւատք մը կ'ուզենք տաճել միշտ, — թեհեալ Դիպտամբ, յիմար ու ամենազօր Դիքը, Ծնարարութեան գրքէն անմիջապէս յետոյ եւ Արդարութեան քերթուածը զեռ չգրած՝ փշրելով Զոլան, մեղի կ'ուզէ ըսել թէ արդարութիւնը, ամբողջական ու բացարձակ արդարութիւնը, այնպէս ինչպէս մարդուն միտքը, բնութեանէն աւելի ազնիւ, զայն երազած ու բացձայցած է, անկարելի ցնորք մըն է միայն, ու ինչ որ կարելի կը մնայ մարդուն, ինչ որ կայ միայն անոր ցաւը միւլթարելու կարող, հետապնդումն է Ծնարարութեան՝ զոր նմանապէս անհնար է իր ամբողջութեանը մէջ թափանցել, բայց որուն խորհուրդները մարդ

կարող է մաս առ մաս մերկացնել, — ձմարտու թևան որ, իր խորքին մէջ. յաճախ տխուր է առ զառն, բայց որուն կենդանի ու հզօր պատկերն ըմբռնելէն եւ արտայայտելէն աւելի առողջ ու արու գործ չկայ մարդուն համար :

Զրայի ամբողջ գործը, իրօք, կեանքի բոլոր երեւոյթներուն սակ ձմարտութիւնը փնտռելու եւ զայն հաւատարմօրէն արուեստի մէջ փոխադրելու ճիշդ մըն է եղած : Ծարվինի, Վլոտ Պերնարի, Օկուսթ Գոնթի իմաստասիրութեամբն ու Սթենտալի, Պալզաքի եւ Ֆլուպիէի գեղեցկագիտութեամբը կազմուած, իր միտքն ի ըմբռնող արտաքին գեղեցկութիւնն գտնելու միտքն ի մէջ որ իրական, ապրուած, «բն-մարտեալ» չէ : Ի փոխի թէ թէն արդէն սկսած էր Վլոտ Պերնարի փորձառական մէթոդը կիրարկել զբական քննադատութեան մէջ : Զրայ զայն կիրարկեց վէպին մէջ : Աստուարի հեղինակը աւելի առաջ ուղեց երթալ քան նոյն իսկ իր Պալզաք ու Ֆլուպիէ վարպետները որոնք թէպէտ կեանքէն ուղղակի ներշնչուող ու իրականութենէն ուրիշ աղբիւր չընդունող զրազէններ էին, բայց ունէին զեռ, մին՝ առ-մասով ին խանդավառութիւն մը որ իրականութիւնը կը խոչնդէրէր ու կը թեւաւորէր, միւսը՝ դասական խառնուածք մը որ կեանքի թանձր եռուզեռու մը ցոյց կուտար բերեղային խտանքի մը մը մէջէն : Զրայ ուղեց որ զբական գործը կատարուէր ճիշդ այնպէս ինչպէս գե-տական փորձը կը կատարուէր, առանց խոշորացումի, առանց միջնացումի, առանց ո եւ է փոփոխման կամ ընդունութեան, եւ կեանքը «նոյնութեամբ» հայելանար վէպին մէջ : Ուղեց որ պայմանադրութիւնները, գեղեցկագիտական, իմաստասիրական կամ բարոյական, որ կը կաշկանդէին զբաղէտին միտքը, ջնջուէին վերջնապէս, եւ ամէն զոգող արտայայտէր ինչ որ բնուէր ինքն. իրեն կը թնկար, ինչ որ կեանքը իրեն կ'ըսէ՝ առանց ո եւ է կեղծիքի, տառնց ո եւ է քաղթի ինքնութեան, թօթափելով բոլոր յիմար ամօթխածութիւնները, բոլոր վատաբողջ կեղծաւորութիւնները : Այդ հզօտ-մին հետեւելով է որ իր Ռուկոն-Մաքարներու շարքը յորինց, ամբողջ ընտանիք մը մարդե-րու՝ Նափլէոն Գ. ի կայսրութեան շրջանին, որոնք այլազան միջավայրիւր մէջ, այլազան դիմակներու տակ կ'ապրէին, բայց ամենքն ալ իրարու կը կապուէին ժառանգականութեան խորհրդաւոր ու անքակտելի կապովը, եւ ամենքն ալ կը ցոյցանէին՝ իրենց տարբեր անհատականութեանը մէջէն՝ այդ որոշ միջավայրին, այդ որոշ ժամանակաշրջանին աւ-

րական այնեւայլ երեսները, ի՞նչ այդ շարքին առաջին հատորն իսկ չգրած, Զրայ արդէն ամբողջ շարքին յատակագիծը պատրաստած, գլխաւոր անձերն ու գլխաւոր պատկերներն ուրուագծած, ամբողջութեան կապը հիւսած էր, եւ հետորենը՝ որ ետեւէ ետեւ երեւան կ'այն՝ ուրիշ բան չէին բայց եթէ կանոնաւոր իրականացումը այդ խոշոր ու յստակ յատակագիծին, Ամէն մէկ հատորը գրելէ առաջ, Զրայ ամբիւնի կը գոչէր մանրամասնօրէն ուսումնասիրելու այն միջավայրը ուր պիտի անցնէր իր վէպին գործողութիւնը եւ այն իրական տիպարները որոնք իր գերականութիւնն իր օրինակ պիտի ծառայէին : Այսպէս, «Թեր-մինալ»-էն առաջ, Զրայ հանքերու աշխարհին մէջ երկարուէն ապրեցաւ, Մարդկային անասուննէն առաջ՝ շոգեկառքի մարդոց մէջ դե-գերեցաւ, «Թերմինալ» առաջ՝ Պորսային բոլոր երեւոյթները գնաց մօտէն տեսնել՝ միեւնոյն բանը՝ իր բոլոր վէպերուն համար : Իր վէպե-րէն զատ, Զրայ քննադատական յօդուածներով ալ ջանաց պաշտպանել իր վարդապետութիւնը, եւ իր քննադատականները վէպերու պէս կենդանի են. ու եթէ անորոց մէջ յայտնուած զատառանները մերթ անճիշդ են եւ անբաւ, — Զրայ՝ օրինակի համար՝ չէ հասկցած Նէքսփիլի «Մաքսվէթ»ը, — անորոց օակաւ միշտ չանկեան են ու յարգելի՝ իբրեւ էէր խորունկ համոզման մը տաք շունչովը թըր-թուն, հզօր ու շքեղօրէն բիրտ անկեղծու-թեամբ մը համակուած : Կեղծ զրականու-թեան, միւրութիւնը վաշիւրը զգուհանելով փաթթուած ցոյց տուող վէպերու, բնութեան կոնակ զարձուցած ու իրենց գործը կեանքի ո եւ է տարին վրայ չէիննող զրազէտներու զէմ ոչ ոք գրած է աւելի զօրութեամբ, աւելի պերճախօսութեամբ եւ աւելի կարծ-րութեամբ քան Զրայ՝ այդ քննադատական ներուն մէջ, որոնք արդէն կը յայտնէին պայծարի մարդը զոր յետոյ երեւան պիտի բերէր աւելի յանդուգն եւ աւելի ընդարձակ թափարարի մը վրայ :

Զրայ չափ քննադատուած է. եւ զինքը դասափետողներն այնքան մոլեկոն են եղած որքան իր վրայ սքանչացողները խանդավառ : Պէտք է ըսել որ կեղծիքի գրականութեան ներկայացուցիչները չեն միայն որ յարձակած են իր գործին ու իր գրական մեթոտին վրայ, այլ եւ անշահախնդիր ու անկողմնակալ մտքեր, միմիայն գեղեցկագիտական ու բարոյա-գրական նկատումներէ զրոգած : Եւ այդ քննադատականց մէջ կայ մաս մը որ իրաւացի է : Զրայ կը սխալէր կարծելով թէ պէտք

է գրական գործը յօրինել այն միջոցով որով դրաական փորձ մը կը կատարեն։ Որքան ալ որ երկուքն ալ իրենց վերջնական նպատակ ունենան ճշմարտութիւնը գտնել ու սկսնել։ Դրականութիւնն ու Գիտութիւնը երկուքն ինքնուրոյն ու տարբեր ուղորտներն են։ Եւ գիտութիւնն ու գրականութիւնը իրարու հետ «չփոթող»ները կ'արտադրեն լաճախ գործ մը որ ո՛չ գրականութիւն է եւ ո՛չ գիտութիւն։ անշուշտ, մեծագոյն գիտուններն անոնք են որ գրագէտի եւ իմաստասէրի լայն մտահոգութեան իրենց կը միացնեն իրենց «խորհուրդ»ն։ Բնականապէս ճշմարտ գիտական գործին, ու մեծագոյն գրագէտներն անոնք են որոնք Արուեստը կը նկատեն ոչ թէ մտքի զբոսանք մը, երեւակապութեան խաղ մը, այլ գործ մը այնքան լուրջ ու ծանր որքան գիտունին գործը։ Խորքին մէջ նոյն, իրեն նպատակ ունենալով կեանքի խորհուրդները մեկնելու, բնութեան հետ մրցիլ։ Բայց կեանքը բացատրելու, բնութեան զաղտնեցները մեկնակցելու «եղանակին» մէջ, գիտութիւնն ու գրականութիւնը տարբեր միջոցներ ունին, որոնք պէտք է տարբեր մնան, ապա թէ ոչ երկուքն մին ալլ եւս աւելորդ կը դառնայ։ Գիտութիւնը գլխաւորապէս գիտականութեան վրայ հիմնուած է, ինքնութիւններ հաստատելով եւ զանոնք խմբաւորելով կը հասնի այն եզրակացութիւններուն զոր կարելի է անոնցմէ անել, գրականութիւնն ու արուեստը՝ գլխաւորապէս ներքնատեսութեան (intuition) վրայ հիմնուած են գրագէտը, արուեստագէտը կ'արտայայտեն կեանքը այնպէս ինչպէս իրենց կը «զգան» զայն։ Գիտունին զիտելու, բացատրելու եւ հետեւութիւններ հանելու անանձնական, աստղալայական եղանակը չէ որ կը վարէ արուեստագէտն ու արագէտը կեանքի թարգմանութեան մէջ։ Իրենց զգայնութիւնն է որ զիրենք կը վարէ գլխաւորապէս արուեստագէտին, գրագէտին բուն գործը վերլուծել չէ, այլ համարելի, անդամատել չէ, այլ վերաստեղծել։ Գիտունը կը բացատրէ ինչ որ բնութիւնը կերտած է, արուեստագէտը բնութեան գործը կը շարունակէ և Արուեստին անսասակը իրական կեանքին մէջ գտնուած դժգոհութիւնը, իրերը, տեսարանները նոյնութեամբ եւ ամբողջութեամբ օրինակելու չէ ուրիշն արուեստագէտը պէտք է անշուշտ գիտնայ «գիտել» պէտք է ճանչնայ իրականութիւնը, բայց գործ մ'արտադրած ատեն պէտք է որ ոչ թէ գիտուած ու հաւաքուած իրողութիւններ քով քովի դնելով բաւականապէս, այլ յղանայ եւ «սպիրիտ» այն կեանքը, այն տի-

պարները, այն միջավայրը զոր պիտի վերաարտադրէ իր գործին մէջ, Պայդար իր վէպերը կը գրէր՝ առանց սենսակէն դուրս ելլելու, առանց իր իւրաքանչիւր վէպին համար երկու ասանակոյր զիտողութիւններ, զիտողութեան հաւաքուած «սթիլ» ամբարներու, բայց իր վէպերը ամենէն կենդանիներն ու իրականներն են որ գրուած ըլլան երբեք, որովհետեւ գրական գործունէութիւնն սկսելէ առաջ՝ Պայդարը արդէն «սպիրտ» է, «գիտած» ու կեանքի չաղարար որ պատկերներ մտքին մէջ տեղաւորած, անթիւ անպարներու իսկութիւնն իր ուղեղին մէջ իւրացուցած էր, եւ գործ մը միշտ աւելի կենդանի է երբ հեղինակն անոր մէջ կ'արտայայտէ ոչ թէ այն ապարտութիւններն ու գիտողութիւնները զոր որոշ գործը մը համար գիտումը հաւաքած է, այլ ապաւորութիւններ ու գիտողութիւններ զոր արդէն իսկ, իր անձնական կեանքին ճերմամբ, բնականօրէն կրած ու պահպանած է։ Կան նոյն իսկ բոլորովին մտացածին գործեր ինչպէս Խոկար Բօի վիպակները, կամ Վերնիքի Ս. Յովհաննէսը, որոնք ու եւ որոշ իրականութեան ցոյցաւոր չեն ու արուեստագէտին ուղեղին են ծնած, բայց շատ աւելի կենդանի են քան շատ մը «խրապաղ» վէպեր, որովհետեւ անոնց հեղինակը զանոնք անկեղծօրէն ու հզօրապէս «սպիրտ» է ինք իր մէջ։ Զուլայի գործը մասնաւոր գիտումով նկատուած ու հաւաքուած մանրամասնութիւններով ծանրաբեռն է, ու այնպիսի մանրամասնութիւններով որոնք մեծ մասամբ լաճախ աւելորդ են, բայց զոր Զուլ գրած է իր գործին մէջ՝ իրականութեան ցոյց տալու տալու «այնպէս ինչպէս որ է» եւ «ամբողջապէս»։ Զուլ ուզած է որ իր ամէն մէկ գործը «ազգեման» մը ըլլայ իր ցոյց տուած միջավայրին բոլոր ծակոճճութիւնը երեւան հանող, առանց նկատի ունենալու թէ այդ բոլոր մանրամասնութիւնները անբաժնիչ չեն վէպին գործողութիւնը կամ անմեղական հոգեբանութիւնը բացատրելու համար, եւ առանց անգործադանալութեան միջավայրերու մանրամասն նկարագրութիւնը կամ ընկերաբանին, Յիտոյ, գիտական գործ մ'արտադրել նկարող Զուլն չէ զգացած որ իր գիտական կրթութիւնը պակասաւոր էր, եւ թէ իր գործին մէջ հմտ էր զայն գիտական տեսակէտով քննեն, սխալներ շատ պիտի գտնուէին, ինչպէս որ ալ գտած են։ Վերջապէս, Զուլ քիչ կարեւորութիւն տուած է սոճին, այնպէս ինչպէս Յովսէփը մը կամ Կէօթէ մը զայն ըմբռնած են Ձեւին կատարե-

լուծեան ու սեղմութեան հետամուտ չէ եղած, արտայայտութեան մէջ վերջնականն ու անթերին չէ փնտռած, լայն ու խոշոր հատուածներով նկարած է իր ստուար համապատկերները. եւ մտէն զխտուելով՝ իր ոճը, յաճախ, անհաւասար, խորտու բորտէ, հոյակապ գեղեցիկութիւններու քով տափակութիւններ ունի:

Այս բոլոր թերութիւնները իրենց նշանակութիւնը կը կորսնցնեն սակայն գործին ամբողջութեանը մէջ տիրացեալ լայն զօրութեանը քով ու պէտք է դիտել որ այդ զօրութիւնը որ գործին ամբողջութեանը մէջ կը յայտնուի, յառաջ կուգայ ճիշդ անկից որ Զուլա, իր ներշնչման լատգոյն վայրկեաններուն՝ անդիտակցաբար, ակամայ, մոռած իր զօրեղ բնազդէն, կը հեռանայ իր «գիտական» մեթոդէն, ու «կ'երջէ» իրականութիւնը: Ուրովհետեւ ինքզինքը «գիտուն» մը համարող այդ գրաւէտը «բանաստեղծ» մըն էր խառնուածքով, եւ մեծ քանաստեղծ մը. ասոր համար է որ, հակառակ ինմամբով հաւաքուած իրողութիւններու կուտակումին, Զուլայի գործը յաճախ նուազ հաւատարիմ ցոյացում մըն է իրական կեանքին քան Ֆլոպերի ու Մովսէսանի գործը: Զուլա առանց զգալու կը խոշորցնէ, կը ձեւափոխէ, կը պարզէ իրերն ու մարդերը: «Բոմանթիկ» մըն է, որ փոխանակ կեանքի կատարները նկարելու, վսեմ ամբողջ կուտակներ փառաբանելու, կեանքի վիճերը կը պատկերացնէ, մարդկութեան մրուրը կը թափէ իր էջերուն մէջ. — բայց որ միշտ կ'երգէ, կը զիւրազանքէ, խոշոր, հզոր շունչով մը: Ու ինչ որ մասնաւորապէս կը սիրէ ու կը յաջողի երգել, մարդկային ու ծեղ ու ինքնուրույն անհատականութիւնները, բարդ ու խորունկ հոգեբանական պարագաները չէ, — իր տիպակները՝ բաց ի քանի մը հատէն՝ արտասովոր կենդանութիւն մը: Երբ, ուր, ու ներսէն անձնականութիւն մը չունին՝ ինչպէս Պալլաքիւնները, — ինչ որ Զուլա գիտէ շեղորոշ երգել, ամբողջութեան լայն, պարզ ու բուռն հոգեբանութիւնն է, ու հոգեբանութիւնը անշուշտ բայց գաղափար մը համալրող հսկայ էակներու, (Գիւնտունը՝ Անտուարթին մէջ, Շոդեկապոնը՝ Մարդկային անատունին մէջ, Լանքը՝ «Ժերմիայ»ին մէջ, Լալը՝ «Փարիզի փորթին» մէջ, եւն)։ Եւ այդ հաւաքական թանձր ու մութ ու անհուն էութիւններն այլրեցնելու, այդ ինքնին անկենդան բայց քանդակող ինչ հրաշագործ նայուածքին մէջէն սարսոցեցնել կենդանականութիւն մը ստացող եւ իրենց վիթխարի շուքին մէջ մարդկային անհատները հայեցողո՞ղ

տարրական էութիւններ խոսեցնելու համար ոչ ոք ունեցած է այն զօրութիւնը որ Զուլա ցոյց է տուած իր վէպերուն մէջ: Պալլով իր ոճին, ճիշդ է որ Զուլայ իւրաքանչիւր փրագը, մտնէն զիտուելով ու զեղեցկագիտական փորձաքարին զարնուելով, մաքուր ու կատարեալ գեղեցկութիւն մը, անձնական օրեղ կնիք մը չի կրեր միշտ, բայց ամբողջութեան մէջ նկատուելով՝ այդ ոճն ունի մեծ մութ զօրութիւն մը, որ կ'ընկնէ, ինչպէս փոթորիկուտ ու րազմակուհակ ծովը, ինչպէս աւազի վիթխարի ուրապան մը որ կը խուժէ: — ու կան էջեր, ամբոխներու պատկերները, համադրական Շէշթեբու կամ Իրեւու կենդանագիրները, որոնք, տարօրինակ շունչով մը ուռած, կը բարձրանան զերագոյն գեղացունքով: Թեան ոճին:

Կայ սակայն մեղադրանք մը Զուլայի դէմ ուղղուածներուն մէջ, որ բացարձակապէս սխալ է եւ անիրաւ, այն որով Զուլան կը ներկայացնէ ին իրեր. «անբարոյական» գրաւէտ մը, մարդկային պղտղութիւններն անկարագրելի «ախորժող» միտք մը: Ընչ է որ Զուլա իր Ռուկոն - Մարարներու ամբողջ շարքին մէջ զլիւսաորապէս ձգտած է արտայայտել ինչ որ կայ մարդուն մէջ անանական, ինչ որ ընդհանրութեան մէջ կայ աղտոտ ու ոճրագործ, եւ այդ աղտոյցալուծ մարդկական ու լիակատար կացութեանը համար՝ ամենէն գծուծ ու նոյգկարի մանրամասնութիւնները պարզապէս մարած է երեւան հանել մութին մէջէն ու զանոց ամենքն ալ անուանել իրենց բուն անունովը: Երբան ալ այդ անունն անմաքուր ըլլար ու գեհեկէ. բայց ասի եթէ թերութիւն մըն է, գեղեցկագիտական է թիրութիւնը եւ ոչ թէ բարոյական, հետո՞ «անբարոյական» ըլլալէ, Զուլա իր չըլմանի գրագեղանքին ամենէն «բարոյական» էր, մինչեւ իսկ «բարոյախոս» մըն էր, ու լաւատես «բարոյախոս» մը, մարդկութեան սպալայց աղտուայքման վրայ հաւատք ունեցողո՞ղ: — մինչդեռ Ֆլոպերի ու Մովսէսան թէպէտ շատ աւելի մաքուր ոճ մը հորածած են, հաւաք յոռեստներ են, չեն հաւատարմ ու եւ բարոյական իրական գոյութեան ու մարդկութիւնը դատապարտուած կը նկատեն յաւերանական ցածութեան մը մէջ թաղուած մնալու: Եթէ Զուլա իր գործին մէջ այդքան հապալին տեղ մը տուած է մարդկային փոքրութիւններուն, եթէ ամենէն խալտառակ սեւաբանները, ամենէն մունտառ պատկերները, ամենէն լրդճուկ տիպակները յամառած է՝ մանրամասնութեանց ծայրայեղ առատութեամբ մը՝ նկարել, ասի ըրած է ոչ թէ որովհետեւ կ'ախորժէր՝ այդ բոլոր աղբը քրքրելէն —

ո եւ. Եւ շաղիբ ընթերցող կը նշմարէ ան վիթխարի տիրութիւնը, ան ցաւատանը նողկանքը որով ընկերակալն կոյստոյնի քստմնելի պատկերը կը զծէ Զօլա, — այլ որովհետեւ իրականութեան սեւ ու թխնաւոր ստատպտիր ու անհամ վարդերու տակ սքօզող կեցածաւոր ու անաբու վիպասաններէն իր զղացած զըզուաւորը, միայն ճշմարտութիւնը եւ ամբողջ ճշմարտութիւնն ըսելու իր առաջադրութիւնը զինքը մղած են իր գործին մէջ ցոլացնելու այն բոլոր փտութիւնը որ կը զետայ մարդկային ճահիճին մէջ, եւ իր «դիտական» գործ մը կատարելու տիրական ձգտումն է որ զինքը անաբուրքած է իր պատկերացնել ուղած տեսարաններուն մէջ՝ սեւ է մանրաստեւտութիւնն մէկզի չձգելու եւ զանոնք արտայայտող «ամէն բան» անխօրի պործածելու։ Անուրանալի է որ մարդկային ազտեղութիւնները նկարելու մէջ իրմէ աւելի մեծ ու հզօր պատկերահանն չէ եկած երեքը. ու եթէ իր գործը միմիայն ատիկոյ քաղկոցած ըլլայ, Զօլա նորէն անմահ կը մնար, որովհետեւ գրողն էր իրաւունքը չունինք պահանջելու որ անպատճառ «ամբողջ» կեանքը, մարդկային հողոյն «բոլոր» երեսները պատկերացնէ. այդ ընդարձակութիւնն ունեցող գրագէտ շատ քիչ եկած է մարդկութեան մէջ. Ֆլոպէր ոչինչ տեսած է այնիւ՝ մարդկային հողին մէջ. իր գործը անմահ յուսահատեցողիչ հայելին է որ երեքը մարդկային ազգը ցոլացած ըլլայ. բայց ո՞վ կրնայ այդ իրողութիւնը նկատելն անդիւր անցնիլ ու ամբաստանել «Տիկին Պովարին»ի հսկայ հեղինակը. Ֆլոպէր նկարած է «ինչ որ ինքը տեսած է», (եւ ինչ որ տեսած է՝ բացառապակապէս իրական է), որ արաշալի կերպով պատկերացուցած է իր այդ տեսածը. ինչ որ գրագէտն մը կը պահանջուի, անկեղծութիւնն է, եւ արտայայտութեան կատարելութիւնը, զօրութիւնն ու ինքնատուրութիւնը. երբ գրագէտ մը այդ պայմանները կը լրացնէ, մեր երախտագիտութեան արժանի է, ինչ ալ ըլլայ իր ընտրած հատուածը մարդկային համայնապատկերին, ինչ ալ ըլլայ այդ հատուածն արտայայտելու մէջ զինքն անաբուրքող ձգտումը. կրնանք նախընտրել Պալլաք մը, Տասթայնի մը, կամ Ենթափի մը որոնք մարդկային հողոյն ներմակն ու սեւը միանգամայն կրցած են ցոյց տալ նոյնքան անկեղծութեամբ ու զօրութեամբ, բայց երկվայրկեան մը չնքն կրնար զայրիլ ամենախորին հիգանով ունենալէ Ֆլոպէր մը համար որ Հոմէր, Պովարին, տիկին Պովարին, Ֆրետերիքը եւ դիւ ա՛յնքան տիպարներ յաւիտենական կեանքով մը տողերնց,

ինչպէս եւ Զօլայի մը համար որ «ինկածները» «Աստուառ»ին մէջ, թունաւոր իգութիւնը՝ «հանա»ին մէջ, դրամի մարդիկը՝ «Դրամին» մէջ մեղէ ներկացուց իրենց բուն գոյնովը, իրենց բուն հոտովը, ցաւաղին կամ գարշելի, այսինքն իրական։

Միայն ի՛նչ տգործը անիրաւութեան մըն է յայտարարել թէ մարդկային ազտեղութեանց պատկերացումը Զօլայի «բովանդակ» գործը կը կազմէ. ան այդ գործին մեծագոյն մասը կը գրաւէ, ճիշտ է, — եւ պէտք է խոստովանել աւա՛ղ, որ իրականութեան մէջ ալ աղտեղութիւնն է մեծագոյն տեղը բնոյղը, — բայց Զօլայի «ամբողջ» գործը անով չէ կազմուի. Զօլա ներկայ ընկերութեան բոլոր պայմանները պատճառ ու անոնց մէջ զիդուած թարախը դուրս ցաւաղեցուցած է, չէ թէ այդ տաճանիկը գործողութեան մէջ վատառողջ հաճոքն մը գոյնեղան համար, այլ այդ բոլոր վէրքերն ու ժահրը երեսն հանելով՝ անոնց բուժումը եւ րադելն նպատակին մղուած, եւ հաւատարմով որ պիտի գայ այն ազնիւ օրը ուր ամբողջական բուժումը պիտի կատարուի եւ մարդկութիւնն անասունը իրսք պիտի դաժնայ մարդկութիւնն Աստուածը. Նախ՝ ինչպէս կարելի է անտեսել այդ անասնական զորքին մէջ՝ այն բոլոր էջերը ուր, մարդկային աղբիւսը նկարագրելէ յետոյ, մարդկային տառապանքը կ'երգէ Զօլա, ա՛յնքան սրտաղին, ա՛յնքան կաթողին յուզումով, ա՛յնքան բարձր, այնքան խորապէս եղբայրական գործով մը, — ու մարդկային տառապանքը՝ իր բոլոր ձեւերուն մէջ, կեղեքուած բանւորներուն սեւ մարտիրոսութիւնը «Ժիւմինային» մէջ, որ Ժիւմինային մէջ վեճ զիւցաղներգութիւններն մին է եւ հեղինակին զուլ գործողը, կուսակոնտութեան անքնական, հակակոնտական շարժարեքին ահաւոր դրուալը «Արքա Մուրի» յանձնարարին մէջ, կալտարելով թեան հասնելու իր վիթխարի եւ անյաղ բաղձանքին տակ ջախջախող ալուստալէտին օտաւայտանքը՝ «Գործ»ին մէջ. բնո թեան վայրագ քմահաճոյքնեւ բուն ներքեւ գալարողը հիւսնայնեղուն, ախտաւորներուն, ցաւաղարներուն տառմը՝ «Լուրտին» մէջ, եւն. ու այդ բոլոր աղբի ու ցաւի մաշոյ չնքնը կը լուսաւորուի խորին հաւատքի մը ճառագայթովը, այն հաւատքին թէ կեանքի բոլոր աղեղութիւններուն ու աղտերուն մէջ կայ բան մը գերօրհնեալ ու գերազնիւ՝ Ախտաղբիւնը, թէ այն օրն ուր արդի ընկերութեան եղեռնական անիրաւութիւնները պիտի ջախջախուին Ընդդէմուն հերոսներուն ձեռքովը եւ մարդիկ պիտի կա-

